

LUCIDA INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

BR. 39

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2010.

Milena Joksimović Pajević
 Fakultet za međunarodnu saradnju, Beograd
 Filozofski fakultet, Beograd

Ugled žene, kazne za brakolomca i motiv supruža-svodnika u Horacijevim *Satirama*

Apstrakt. Horacijeve *Satire* pripadaju najranijem periodu njegovog stvaralaštva; nastarija među njima (1.2) nastala je između 40. i 38. g. pre n.e., a posvećena je pitanju preljube. Dvadesetak godina kasnije objavljeno je Avgustovo bračno zakonodavstvo. Pomenuti zakoni su čvrsto utemeljeni na preovlađujućim društvenim vrednostima onog vremena: o pojedinim pitanjima koja su kasnije sankcionisana zakonodavstvom javnost je raspravljala decenijama pre Oktavijanovog dolaska na vlast. Cilj ovog rada je da prouči neka od tih pitanja: status žene, kazne za brakolomca i ulogu prevarenog muža, i utvrdi na koji se način onovremeni javni diskurs ogleda u sadržaju i jeziku Horacijevih *Satira*.

Ključne reči: Horacije, preljuba, Avgust, *lex Iulia de adulteriis coercendis*.

Abstract. Horace's *Satires* belong to the earliest period of his writing. The eldest among them, *Satire 1.2*, was written between 40 BC and 38 BC; its main theme is adultery. Two decades later Augustus' marriage legislation was promulgated. These laws were firmly rooted in the predominating social values of that time; certain issues, which were later sanctioned by the law, had been present in the public discussion during the decades that predated the Octavian's reign. The main aim of this article is to examine some of these issues: the status of the woman, the punishment of the adulterer, and the role of the cuckolded husband, and to determine how the public discourse of that time reflects on the content and the language of the Horace's *Satires*.

Key words: Horace, adultery, Augustus, *lex Iulia de adulteriis coercendis*.

Oktavijan Avgust je doneo niz zakonskih propisa koji su za cilj imali unapređivanje braka i rađanja,¹ kao i suzbijanje preljube i drugih vanbračnih seksualnih aktivnosti, pre svega među najuglednijima i najbogatijima – senatorskom aristokratijom. Kazne za seksualne prestupe propisane su *Julijevskim zakonom o suzbijanju preljube (lex Iulia de adulteriis coercendis)*, objavljenim 18. ili 17. god. pre n.e. Zakon je sankcionisao *adulterium*, vanbračni seksualni odnos sa tuđom suprugom, i *stuprum*, neprilični seksual-

1 *Lex Iulia de maritandis ordinibus* donet je 18. god. pre n.e., dopunjen sa *lex Papia-Poppaea* 9. god. n.e.

ni odnos sa neudatom ženom (devojkom, raspuštenicom ili udovicom).² Definicija prestupa je zavisila od statusa partnerke: kažnjivi su bili samo odnosi sa uglednim ženama, onima koje su bile *matres familias*, odnosno *matronae*. Da bi se razumela priroda Avgustovih reformi, potrebno je utvrditi šta određuje ženin status, odnosno ugled.

a) Status žene

Termini *mater familias* i *matrona* se rano približavaju u značenju i koriste kao ekvivalenti.³ U Avgustovom bračnom zakonodavstvu pomenuti se izrazi odnose na sve ugledne žene, bez obzira na to jesu li u braku.⁴ U klasičnom latinitetu termin *mater familias* je imao četiri različita značenja: prvobitno 'žena koja je udajom prešla pod muževljevu vlast'; potom, ekstenzijom, 'zakonita supruga'; zatim 'ugledna, čestita žena', udata ili ne, i najzad specijalizovano 'žena *sui iuris*'.⁵ U Ciceronovo doba termin u pravnom kontekstu zadržava izvorno značenje 'supruga *in manu mariti*',⁶ dok u književnim tekstovima ima dostojanstven i svešteni prizvuk, a označava ugledne žene, udate i samice.⁷ U književnim delima nastalim neposredno pre i nakon donošenja Avgustovog zakona, pomenuti izrazi često ukazuju na ženu koja učestvuje u *adulterium* ili *stuprum*.⁸ Na rečeni način i Horacije upotrebljava termin *matrona*: u *Satirama* ova se leksema uvek odnosi na udatu ženu sa kojom seksualni odnosi nisu dopušteni. *Matrona* je reč kojom satiričar najčešće ukazuje na preljubnicu (1.2.54; 63; 78; 94; 2.7.62); koristi je jednako učestalo (pet puta) kao i sve reči iz semantičkog polja *supruga*, *udata* zajedno (*uxor* 1.2.35; 57; 2.3.238; *coniunx* 2.7.46; *nupta* 1.4.27). Pomenuti termin, pritom, ne srećemo nigde drugde u kozerijama: pesnik ga upotrebljava isključivo za ženu koja učestvuje u preljubi.

Prelaz od značenja 'supruga' ka značenju 'ugledna žena' podstaknut je učestalim suprotstavljanjem udatih žena i prostitutki. Jukstapoziciju *me-*

2 Zakonom su predviđene kazne i za odnose sa uglednim muškarcima: Treggiari 1993: 278; *contra* McGinn 2003: 141.

3 E. g. Cic. *Cael.* 32.5-6 gde su *mater familias* i *matrona* ekvivalenti i odnose se na obudovelu Klodiju; TLL, s.v. *matrona*, 486.83ff. i.q. *mater familias*; v. McGinn 2003: 149-52.

4 McGinn 2003: 149, 152, 153; *contra* Treggiari 1993: 279-80 koja smatra da se izrazi odnose samo na žene u legitimnom braku.

5 Kunkel, *mater familias*, *RE* XIV, 2182-2184, ap. McGinn 2003: 152.

6 Cic. *Top.* 14: *Genus enim est uxor; eius duae formae: una matrumfamilias, eae sunt, quae in manum convenerunt; altera earum, quae tantum modo uxores habentur.*

7 E.g. Cic. 2 *Verr.* 5.137.

8 McGinn 2003: 151. *Mater familias*: V. Max. 6.1.8; 8 absol. 12; Sen. *Ep.* 97.5; Liv. 8.22.3; *matrona*: Liv. 10.31.9; 25.2.9

retrix i *matrona* (*mater familias*) neretko nalazimo u komediji, kod Plauta i Terencija, ali i u drugim žanrovima, npr. kod Cicerona i Ovidija.⁹ Način na koji Horacije primenjuje ovu antitezu ilustruje put semantičke promene: u *Satirama* prostitutkama su suprotstavljene matrone i udate žene: *quarum subsuta talos tegat instita veste opp. in fornice stantem* 1.2.29-30; *togata opp. matrona* 61-63; 78-82; *meretrices opp. uxor* 57-8; *meretricula opp. coniux* 2.7.46. Budući da se nalaze na istom polu antiteze, termini iz semantičkog polja *supruga* i *ugledna žena* približavaju se u značenju. Avgustovo zakonodavstvo kodifikuje ovu suprotnost uskraćujući prostitutkama pravo udaje.

Ugledne gospođe su se od prostitutki razlikovale i vizuelno, po odeći. Kod Horacija, karakteristična odeća prostitutki je toga (*togata*: 1.2.63; 82), dok matrone nose dugu stolu opšivenu trakom (*instita*): *quarum subsuta talos tegat instita veste* 1.2.29; *matronae praeter faciem nil cernere possis, cetera... demissa veste tegentis* 94-5 *ad talos stola demissa et circumdata palla* 98-9; cf. *magno prognatum... consule cunnum, velatumque stola* 70-71; *mirator cunni... albi* 36 gde *albi* ukazuje na boju stole.¹⁰ Najstariji izvor u kom se stola i toga javljaju u jukstapoziciji kao distinktivna obeležja čestitih, odnosno javnih žena, jesu Ciceronove *Filipike*¹¹ (2.44). Kasnije o različitoj odeći matrona i prostitutki govore Ovidije i Marcijal.¹²

Odeća, u stvarnom životu kao i u književnosti, ima funkciju simbola: ona služi kao znak raspoznavanja i ima za cilj da pojedinca okarakterise i odredi njegov pol i društveni status. Pitanje prikladne ženske odeće bilo je od značaja u vreme koje prethodi i sledi Avgustovoj vladavini; i sam se princeps dotiče ove teme u svom obraćanju Senatu povodom donošenja zakona o suzbijanju prelube. Dion Kasije nas obaveštava da su senatori od Avgusta zahtevali da suzbije neprilično vladanje žena i mladića koji su odbijali da stupe u brak; čuli su se i prigovori na račun princepsove sklonosti promiskuitetu. Avgust je isprva tvrdio da su zakoni o braku koje je doneo dovoljni i da prelubu nije potrebno dodatno sankcionisati zakonom, kao i da svaki muškarac treba da obuzda sopstvenu ženu, kako

9 *Meretrix opp. matrona*: Pl: *Cas.* 585; *Cist.* 78-80; *Mil.* 789-791; *Most.* 190; *Cic. Fin.* 2.12; *meretrix opp. materfamilias*: Ter. *Ad.* 746-747; *scorta opp. matres familias* Cic. *Phil.* 2.105; kod Ovidija su prostitutke suprotstavljene matronama i vestalkama Tr. 2.309-12.

10 Horacije prvi na supruge ukazuje referencom na dugu stolu opšivenu trakom; kasnije ovaj motiv često srećemo kod elegičara, naročito kod Ovidija: *instita*: *Ars* 1.32 = Tr. 2.1.248; 2.600; *stola*: Tr. 2.1.252; *Pont.* 3.3.52.

11 U besedi protiv Antonija Ciceron kaže: *Sumpsisti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti. Primo volgare scortum; certa flagitii merces nec ea parva; sed cito Curio intervenit qui te a meretricio quaestu abduxit et, tamquam stolam dedisset, in matrimonio stabili et certo conlocavit.* Cic. *Phil.* 2.44.

12 *Fast.* 4.133-4 *vittae longaue vestis*; Mart. 1.35.8-9 *stola*.

on čini sa Livijom. Pošto je ova tvrdnja izazvala opšti podsmeh, Avgust je izneo nekoliko primedbi o ženskoj odeći, nakitu i ukrasima i o ženskoj smernosti (Dio 54.16.3-5). *Lex Iulia* ne obavezuje matrone na nošenje odevnih predmeta koji služe kao simboli ženskog dostojanstva, ali prostitutkama i osuđenim preljubicama zabranjuje njihovu upotrebu.¹³ Zakon tako jača vezu između dostojanstva i stole s jedne, i toge i prostitucije s druge strane, manipulišući ovim statusnim simbolima ne bi li prvoj grupi žena obezbedio ugled, drugoj javnu sramotu.¹⁴ Ujedno, zakon nalaže da osuđene preljubnice moraju nositi tamnu togu; posrnula matrona je primorana da navuče odeću kakvu su u doba republike nosile isključivo prostitutke.¹⁵ Još jedna zakonska mera koja nevernu suprugu poistovećuje sa javnom ženom jeste zabrana udaje.

Avgustovi zakoni o braku su svim slobodnim građanima branili sklapanje braka sa robinjama, prostitutkama, svodnicama, osuđenim preljubicama i ženama koje su bile uhvaćene u preljubi, i ako ne bi bile osuđene. Pripadnicima senatorskog staleža bila je zabranjena i ženidba sa oslobođenicama i glumicama.¹⁶ Rečene kategorije žena su (osim oslobođenica) bile izuzete iz zakona o suzbijanju preljube.¹⁷ Ovaj element zakonodavstva nadahnut je idejom da postoje dve vrste žena: čestite i one koje to nisu. Budući da čast žena u mnogome zavisi od toga koliko uspešno one potiskuju strasti, seksualni odnosi sa njima su strogo zabranjeni. Druga kategorija žena ne poseduje čast koja bi mogla biti narušena, pa su erotski susreti sa njima dopušteni.

Pomenuto viđenje je duboko ukorenjeno u rimskom seksualnom moralu i seže u daleku prošlost. Podela žena na one s kojima je seksualni odnos dozvoljen, odnosno zabranjen, predstavlja učestalu temu još u helenskoj i helenističkoj filozofiji. U rimskoj književnosti prvi put je srećemo kod Plauta, koji kazuje da je ljubav sa prostitutkama slobodna, dok žene koje potpadaju pod vlast drugog muškarca predstavljaju zabranjeno voće.¹⁸ Sličnu tezu kasnije zastupa Ciceron: *ne spoliēt alienam... ne incurrat in alterius domum atque familiam* (Cael. 42). Ključnu reč, 'tuđa', *aliena*, nalazimo i kod Horacija (1.2.35-6; 55; 2.7.46), ali se u *Satirama* katalog proširu-

13 Matrone će zakonom biti obavezane na nošenje propisane odeće u Tiberijevo doba: McGinn 2003: 161-2.

14 McGinn 2003: 155.

15 E.g. Juv. 2.68-70.

16 Rousselle 1996: 78; Grubbs 2002: 84.

17 Treggiari 1993: 278-9, esp. n. 88; McGinn 2003: 194-202 izostavlja glumice i oslobođenice i dodaje strankinje koje nisu udate za rimske građane.

18 Curc. 35-8: *nemo ire quemquam publica prohibet via; dum ne per fundum saeptum facias semitam, dum te abstineas nupta, vidua, virgine... ama quid lubet.*

je: pored prostitutki, među dostupne žene Horacije ubraja glumice (*mima opp. uxor* 1.2.55-6; 57-8), oslobođenice (*libertinarum opp. matronam* 1.2.48-54) i robinje (*ancilla opp. matrona* 1.2.117). Sve se one nalaze na istom polu antiteze koja ih suprotstavlja uglednim, odnosno udatim ženama, i ujedno poistovećuje sa prostitutkama. Ako uporedimo kategorije „slobodnih“ žena u *Satirama* i onih koje ne podležu zakonu o suzbijanju preljube primetićemo znatnu podudarnost: robinje, glumice i prostitutke javljaju se na oba mesta.¹⁹ Seksualni odnosi sa (vlastitim) robinjama bili su dopušteni, jer robovi nisu smatrani ličnostima, pa stoga nisu mogli posedovati čast. Obljuba tuđe robinje protiv vlasnikove volje kažnjavana je kao nanošenje štete, *iniuria*. Žene su na rimskoj pozornici nastupale samo u mimu. Glumice su mahom bile robinje i oslobođenice, obično grčkog porekla; u ovome, ali i u činjenici da su novac zarađivale izlažući svoje telo u javnosti, često u prizorima opscenog karaktera, verovatno leži uzrok prezira koji su moralisti gajili prema njima. Nedoličnost glumica je tema prisutna u javnom diskursu i pre Horacija, o čemu svedoči učestali spomen mima u Ciceronovim delima.²⁰ Oslobođenice u *Satirama* predstavljaju 'bezbedniju robu druge klase'.²¹ Avgustovo zakonodavstvo, naprotiv, podstiče brak slobodnih građana koji ne pripadaju senatorskom staležu sa oslobođenicama, pa stoga obeshrabruje vanbračne odnose sa njima. Oslobođenici su uprkos tome i dalje ostali na dnu društvene lestvice i posmatrani su sa prezirom. O tome svedoči zakonska odredba koja pripadnicima senatorskog staleža zabranjuje sklapanje braka sa njima, a vek kasnije i Marcijalova osobena lista ljubavnica.²² Budući da je poistovećivanje osuđenih preljubnica sa prostitutkama novina koju donosi Avgustovo zakonodavstvo, one se, očekivano, ne spominju među dostupnim ženama kod Horacija.

Da zaključimo: u decenijama koje prethode Avgustovoj vladavini status, odnosno ugled žene predstavlja učestalu temu javnog diskursa. Taj ugled zavisi od dva činioca: porekla (pripadnosti porodici) i čestitosti (seksualne uzdržanosti). Posedovanje ugleda ili njegovo pomanjkanje ima i svoju materijalnu manifestaciju - vrstu odeće. Tema ugleda se prepliće sa raspravom o kategorijama „dostupnih“ žena: one koje ne uživaju ugled koji bi mogao biti narušen stoje svima na raspolaganju. Svi pomenuti elementi i pojedine kategorije žena (prostitutke, robinje, glumice) javljaju se

19 Svodnice možemo svrstati u istu grupu kao i prostitutke, među osobe uključene u prostituciju.

20 E. g. 2 Verr. 3.83 *mima sim. meretrix*; pejorativno: *Phil.* 2.58; 61; 70; 13.24; *Att.* 10.16.5.

21 1.2.47-8: *Tutior at quanto merx est in classe secunda! Libertinarum dico...*

22 *Ingenuum malo, sed si tamen illa negetur, libertina mihi proxima condicio est: extremo est ancilla loco.* (3.33).

u onovremenom javnom diskursu, Horacijevim *Satirama* i Avgustovom bračnom zakonodavstvu. Do odstupanja dolazi tamo gde zakonodavac inovira, uzvisivši status oslobođenica i poistovetivši preljubnice sa prostitutkama. Poistovećivanje preljubnice sa prostitutkom u julijevskim zakonima zasniva se na vekovima staroj antitezi ugledne matrone i javne žene. Pomenuta opozicija podstiče pomeranje značenja termina *matrona/mater familias* od 'supruga' ka 'ugledna žena'. *Matrona* je jedna od ključnih reči diskusije o ženinom ugledu, a njena učestala upotreba u kontekstu preljube u *Satirama* ukazuje u kojoj meri onovremeni javni diskurs na leksičkom planu utiče na Horacijevu stvaralaštvo.

b) Kažnjavanje brakolomstva

U skladu sa Avgustovim zakonodavstvom, država je osuđene preljubnice kažnjavala konfiskacijom dela imovine i proterivanjem na (različito) ostrvo; preljubnicima su uskraćivana izvesna građanska prava, npr. pravo svedočenja, sklapanja braka i učešća u vojnim službama.²³ Horacije o rečenim kaznama ne govori, budući da njegove kozerije nastaju nekoliko decenija pre objavljivanja Avgustovih zakona. Većina naučnika smatra da kažnjavanje preljubnika pre Avgusta nije bilo regulisano zakonom.²⁴ U doba republike ono je prepušteno ženinoj porodici. Osvedočeno je nekoliko slučajeva u kojima su zavodnicima pred narodom sudili edili, ali nas izvori ne obaveštavaju o kaznama za osuđene muškarce.²⁵ I cenzori su mogli preduzeti izvesne mere protiv brakolomca, ali se takvi primeri retko spominju u izvorima. Zbog preljube je, navodno, Salustije izbačen iz Senata.²⁶ Uprkos tome što su preljubu katkada sankcionisali državni organi, sudbina brakolomca je većinom bila u rukama ženinih muških srodnika, pre svega supruga i oca. Horacije neretko spominje muževljevu odmazdu: ubistvo, prebijanje, silovanje i kastraciju brakolomca.

Smrt je u *Satirama* najučestalija kazna za preljubnika: *ille flagellis ad mortem caesus* 1.2.41-2; *ignotis perierunt mortibus illi, quos Venerem incertam rapientes more ferarum viribus editior caedebat* 1.3.107-10; *ferroque necari... eas* 2.7.58; *dominoque furenti committes... vitam* 66-7; *implicitno: vitam... tueri incolumem* 1.4.118-9. Nema razloga da sumnjamo da su mnogi ogorčeni

²³ Treggiari 1993: 290; McGinn 2003: 142-3.

²⁴ E.g. Richlin 1981: 225; Treggiari 1993 *passim*.

²⁵ E.g. Liv. 8.22.2-3; V. Max. 6.1.8; 8.1 abs.7.

²⁶ Dio 40.63, Ps-Cic. *Sal.* 16.

muževi zaista podigli ruku na ženinog zavodnika. Ubistvo preljubnika se u komediji spominje samo jednom kod Plauta, ali od Cicerona predstavlja omiljenu temu u retoričkim školama.²⁷ Retoričari polaze od premise da suprug sme nekažnjeno ubiti nevernu suprugu i njenog ljubavnika ako ih zatekne na delu. Naučnici generalno prihvataju ovu tezu, premda se razilaze u mišljenju da li je ovo pravo suprugu garantovao zakon, kao što je bio slučaj u Atini, ili je ubistvo opravdavao običaj. Ako ne ranije, ubijanje brakolomca postaje muževljevo pravo sa Avgustovim zakonom. Suprug je smeo nekažnjeno pogubiti brakolomca koji je bio svodnik, glumac, plesač ili pevač, oslobođenik nekog od članova porodice ili rob, ako bi ga uhvatio u preljubi u sopstvenoj kući.²⁸ *Lex Iulia* mužu ne dopušta i ubijanje supruge; ovo pravo ostaje rezervisano za ženinog oca, koji je brakolomca mogao nekažnjeno pogubiti samo ako u isti mah života liši i kćer.

Među kaznama za brakolomca Horacije spominje i batinjanje, odnosno bičevanje, koje katkada ima kobni ishod: *ille flagellis ad mortem caesus* 1.2.41-2; *Villius... poenas dedit usque superque quam satis est, pugnis caesus ferroque petitus* 64-6; *uri virgis* 2.7.58. Motiv prebijanja zavodnika srećemo i kod Plauta (Mil. 1401-13). I Varon, poput Horacija, spominje bičevanje Vilija (Gell. 17.18).²⁹ Ako je običaj u doba republike i zakon od Avgusta dozvoljavao ubijanje brakolomca, može se pretpostaviti da su i drugi vidovi nasilja *a fortiori* bili dopušteni.³⁰ Ovo nam potvrđuju Kvintilijan i pravnik Papinijan: Quint. *Inst.* 5.10.88: *iuris confirmatio est eius modi... si adulterum occidere licet, et loris caedere*; D. 48.35.23.3: *sed qui occidere potest adulterum, multo magis contumelia poterit iure adficere*. *Contumelia* se na ovom mestu odnosi na surovo postupanje sa brakolomcem koje za cilj ima njegovo poniženje. U doba pozne republike i ranog principata nepovredivost tela je bila jedna od oznaka rimskog građanskog statusa i dostojanstva. Ono vreme rimsko društvo bilo je zasnovano na strogoj klasnoj, polnoj i starosnoj hijerarhiji, a fizičke kazne su bile ograničene na one koji su u toj hijerarhiji imali podređeni položaj: decu, žene i robove. Telesno kažnjavanje je stajalo u tesnoj vezi sa ugledom; *viri*, punoletni slobodni muškarci, nalazili su se na vrhu ove socijalne hijerarhije i uživali najveći ugled, pa su njihova tela bila nedodirljiva. Stoga su fizičke kazne, pored nanošenja boli,

27 Pl. Bac. 859-60; Sen. *Contr.* 1.4; 1.7; 7.5; Sen. *Dial.* 3.21.3 (*De ira*); Quint. *Inst.* 3.6.17; 3.11.7; 9.2.42; 5.10.39; 5.10.104; 7.1.7-8; *Decl.* 277; 286; 291; Cic. ap. Sen. *Contr.* 1.4.7, v. Treggiari 1993: 272-4.

28 D. 48.5.25 [24] pr.

29 Sekst Vilije, Milonov prijatelj i ljubavnik njegove žene Kornelije Fauste, kćeri diktatora Sule; v. et Serv. *ad Virg. Aen.* 6.612.2.

30 Treggiari 1993: 273; Walters 1997: 39.

imale i simboličku ulogu: da ponize i tako umanje dostojanstvo i virilnost pomenutih muškaraca.³¹ Muževnost pojedinca se može umanjiti i na druge načine, kastracijom i silovanjem, fizičkim kaznama koje muškarca simbolički pretvaraju u ženu.

Horacije govori o kastraciji brakolomca: *quin etiam illud accidit, ut cui-dam testes caudamque salacem demeteret ferro. 'iure' omnes: Galba negabat* (44-6). Dešavalo se, dakle, da razjareni suprug preljubnika liši muževnosti; svi su se složili da je kazna izvršena s pravom, samo je Galba poricao. Pomenute stihove podrobno analizira Manfredini; on Galbu identifikuje sa retorom Servijem Sulpicijem Galbom, konzulom 144. godine, koji se u Ciceronovoj knjizi *O govorniku* zalaže za primenu novčane nagodbe, premda se to protivi ustaljenoj pravnoj praksi (*de orat.* 1.56.239-40). U pozadini rasprave koju pominje Ciceron je, prema Manfredinijevom mišljenju, stajala rasprava o kastraciji kao kazni za brakolomstvo.³² Kastracija zavodnika se učestalo javlja u rimskoj komediji, kod Plauta i Terencija.³³ O njenoj legitimnosti se raspravlja sredinom drugog veka, u Galbino doba, a odjeke ove diskusije nalazimo kod Cicerona i Horacija. Problem je aktuelan i vek kasnije, kako svedoči Marcijal.³⁴ Brutalnost ovakvih kazni može savremenog posmatrača navesti na pomisao da kastracija nije zaista primenjivana, ali nas u suprotno uveravaju brojni carski ukazi iz prvog i drugog veka nove ere kojima se kastracija strogo zabranjuje. Prvi poznati zakon pomenute sadržine doneo je Marcijalov savremenik Domicijan, a nakon njega i Nerva i Hadrijan.³⁵

Silovanje ili njegova simulacija javljaju se među kaznama za zavodnika još u staroj atičkoj komediji, dok su u rimskoj književnosti ograničeni na satiru i epigram.³⁶ Horacije ga spominje u satiri 1.2: *hunc perminxerunt calones* 44; *ne nummi pereant, aut pyga, aut denique fama* 133. Upitno je jesu li ovakve kazne ikada zaista primenjivane. Jedini istorijski primer primene rečene sankcije spominje Valerije Maksim, u čije se svedočanstvo ne treba preterano pouzdati (6.1.13). Rimski zakoni su strogo kažnjavali svaki vid seksualnog nasilja i ujedno zabranjivali homoseksualne odnose među pripadnicima viših klasa. Ova se zabrana zasnivala na činjenici da jedan od učesnika mora biti pasivni partner; zato istopolni odnosi sa

31 Walters 1997: 37-8.

32 Manfredini 2004: 97-8; 101.

33 Pl. *Curc.* 30-2; *Mil.* 1394-1426; *Poen.* 862-3; *Ter. Eun.* 955-8.

34 2.60: *Uxorem armati futuis, puer Hylle, tribuni, supplicium tantum dum puerile times. Vae tibi, dum ludis, castrabere. Iam mihi dices 'Non licet hoc'. Quid? tu quod facis, Hylle, licet?*

35 Abusch 2003: 76-8.

36 *Catul.* 15.19; 21.7-13; 37 *passim*; *Mart.* 2.49; 60; 47; 83; *Juv.* 10.314-7.

robovima nisu kažnjavani, pod uslovom rob preuzme pasivnu ulogu (v. S 1.2.117 *verna... puer*). Rimljani su brakolomce od davnina povezivali sa pasivnim homoseksualcima; ta se veza temeljila na uverenju da i jedni i drugi usled nedovoljne muževnosti nisu u stanju da obuzdaju požudu.³⁷ Naučnici koji govore u prilog tezi da je silovanje zaista primenjivano kao kazna za preljubnike polaze od pomenute asocijacije: brakolomac se, kao i muškarac koji se odao prostituciji, odrekao sopstve muževnosti i digniteta, te stoga može biti podvrgnut ponižavajućoj kazni koja inače priliči samo robovima.³⁸

U cilju potpunijeg objašnjenja Horacijevog izbora motiva potrebno je osvrnuti se još jednom na pomenuti odeljak u retorskom priručniku Valerija Maksima:

Sed ut eos quoque, qui in vindicanda pudicitia dolore suo pro publica lege usi sunt, strictim percurram, Sempronius Musca C. Gellium deprehensum in adulterio flagellis cecidit, C. Memmius L. Octavium similiter deprehensum pernisi contudit, Carbo Attienus a Vibieno, item Pontius a P. Cerennio deprehensi castrati sunt. Cn. etiam Furium Brocchum qui deprehenderat familiae stuprandum obiecit. (6.1.13).

Primećujemo da su kazne koje spominje Valerije Maksim gotovo istovetne sa onima koje srećemo kod Horacija: bičevanje (sa smrtnim ishodom?) i prebijanje, kastracija i silovanje (koje je u oba slučaja prepušteno robovima, v. *calones* 1.2.44). U doba kada nastaju *Satire* već postoje brojne antologije i priručnici u kojima su sabrane i tematski grupisane anegdote i književni odlomci. Moguće je da su se Horacije i Valerije Maksim služili jednakom ili sličnom zbirkom, verovatno nekom od onih koje su bile u opštoj upotrebi u retorskim školama. Ovo, međutim, ne dokazuje da kazne koje spominje Horacije nisu imale uporište u stvarnosti. Naprotiv, brojni izvori svedoče da je u doba republike privatna osveta nad brakolomcem bila dopuštena, ili bar tolerisana.

Odmazda nad ženinim ljubavnikom je varirala od ubistva do raznovrsnih vidova fizičkog nasilja. Avgustovim zakonodavstvom je, u određenim okolnostima, dopušteno ubijanje zavodnika. Ubistvo, prebijanje i kastracija brakolomca spominju se u Plautovim komedijama i delima poznijih retoričara, dok o (ne)legitimnosti pomenutih kazni raspravljaju pravnici u doba principata i carstva; stoga je verovatno da su pomenute kazne primenjivane u stvarnom životu. Ostaje neizvesno jesu li brakolom-

³⁷ E. g. Lucil. Marx 1058 *moechocinaedus*.

³⁸ Walters 1997: 39.

ci (i drugi seksualni prestupnici) zaista podvrgavani silovanju. Činjenica da se seksualno nasilje kao kazna za preljubu spominje isključivo u satiri i epigramu ukazuje da su ovakve sankcije predstavljale plod mašte. Egzemplarno nasilje je moglo biti učestalije u trećem i drugom veku, ali je ovakav način kažnjavanja u prvom stoleću pre naše ere verovatno pre predstavljao izuzetak nego pravilo. S kraja republike sve su jači glasovi onih koji se zalažu za njihovo ukidanje.³⁹ Učestaliji spomen razvoda u istorijskim izvorima ukazuje da je u poslednjem veku republike raskid bračnog ugovora (koji podrazumeva i pravo zadržavanja dela ženinog miraza) predstavljao jednostavnije rešenje za prevarene muževe, bar za one iz viših staleža.⁴⁰ Horacije, međutim, ne govori o razvodu, već se usredsređuje na dramatičnije posledice brakolomstva, opisi kojih mogu pobuditi jače emocije i, iznad svega, zabaviti čitaoca.

Navođenje publike na smeh je glavni cilj vinjeta kojima satiričar dočara brojne druge nevolje koje prete brakolomcu. Zavodnik osramoćen go i bos beži (*distincta tunica fugiendum est ac pede nudo* 1.2.132), bežeći skače naglavačke sa krova (*hic se praecipitem tecto dedit* 1.2.41) ili uleće u razbojničku bandu (*fugiens hic decedit acrem praedonum in turbam* 1.2.42-3). Pomenute situacije nisu predvidive i ne mogu biti nametnute, stoga njihovi opisi nisu mogli činiti deo javne rasprave o prikladnim kaznama za preljubnike (premda brakolomac biva kažnjen igrom sudbine ili slučaja). Rečene motive možemo bez mnogo dvoumljenja okarakterisati kao književne; oni su verovatno preuzeti iz dramskog mima o preljudi koji u prvom veku stare ere zadobija veliku popularnost u Rimu. Ovoj tezi u prilog govori opis brakolomca koji se pred mužem krije u sanduku, usled čega mu preti smrt gušenjem (*turpi clausus in arca... contractum genibus tangas caput* 2.7.59-61). Sanduk je u mimu imao ključno mesto. Onovremeni se mim o preljudi sastojao od jednog prizora koji se odvijao u spavaćoj sobi: počinjao je susretom neverne supruge i brakolomca kojeg prekida iznenadni muževljev dolazak. Preplašeni ljubavnik se skriva u sanduku smeštenom na pozornici i u njemu se bezmalo uguši. Sledi klimaks - razotkrivanje brakolomca: suprug, ne sluteći zlo, otvara sanduk da iz njega nešto uzme, ili seda na sanduk koji popušta pod njegovom težinom: mogućnosti su neizmerne.⁴¹ Mim o preljudi zadržava popularnost do 6. veka, a nakon Horacija inspiriše i Juvenala (6.44).

39 P. Lejay, *Ouvres d'Horace, Satires*, Paris 1911, p. 45 n. 46, ap. Manfredini 2004: 95.

40 Treggiari 1993: 275; primer razvoda zbog ženine preljudbe: Cic. *Phil.* 2.99, cf. Plut. *Ant.* 9.1-3; Tredari daje spisak razvoda osvedočenih u doba republike (Appendix 5).

41 Za mim o preljudi v. Reynolds 1946.

c) Leno-maritus

Preljubnici su bili zgodna meta za ucenjivanje. Ako bi ko saznao za preljubu, mogao je zahtevati novac kao nagradu za ćutanje; suprug se za pristojnu svotu mogao odreći prava na odmazdu. Horacije na nekoliko mesta spominje ovakvu praksu: *dedit hic pro corpore nummos* 1.2.43; *ne nummi pereant* 133; *dominoque furenti committes rem omnem* 2.7.66-7. Novčana nagodba se spominje još u Plautovim *Bakhidama*: Mnesilohov otac veruje da je njegov sin u vezi sa udatom ženom (koja je zapravo prostitutka); čuvši da njen „suprug“ namerava da ubije preljubni par, on odlučuje da spase sinovljev život tako što će „suprugu“ isplatiti odštetu (*Bac.* 850-883). Gelije kazuje da je Milon, zatekavši Salustija sa svojom ženom, naredio njegovo bičevanje, a potom ga oslobodio primivši novac (*Gell.* 17.18). Spomenuli smo već Horacijeve stihove u kojima Galba tvrdi da muž koji je naredio brakolomčevu kastraciju nije postupio *iure* (v. gore). Manfredini smatra da se u pozadini ovog i sa njime povezanog odeljka kod Cicerona (*de orat.* 1.56.239-40) nalazi rasprava o prvenstvu novčane odštete u odnosu na fizičku odmazdu, što potkrepljuje Pseudoakronovim komentarom Horacijevih stihova: *Galba iuris peritus... qui dicebat non iure factum, ut testes amputarentur, quia primo adulterii poena pecunaria erat* (*ad Hor. serm.* 1.2.46). Nagodba je predstavljala učestalu i legitimnu pojavu u doba republike. Oštećeni suprug je morao pristati na novčanu nadoknadu; brakolomac bi bio izveden pred sudiju koji utvrđuje visinu odštete, a odmazda je bila dopuštena tek ako bi okrivljeni odbio da se nagodi ili ne bi bio u stanju da isplati traženu svotu.⁴² Nagodbi se, čini se, pribegavalo i nakon Avgusta, o čemu nas obaveštava Kvintilijan: *adulterum aut occidere aut accepta pecunia dimittere liceat* (*Decl.* 279 pr.; cf. 273).

Istovremeno, čuju se i glasovi protiv nagodbe. Tema je druge Kvintilijanove deklamacije da svako ko primi novac na ime nadoknade štete za preljubu, treba da bude obeščašćen: *Qui pecuniam ob adulterium acceperit, ignominiosus sit*, a prihvatanje nagodbe se poistovećuje sa svodništvom (275.1 ff.). Od supruga se očekivalo da će se osvetiti preljubnicima. Cenzori su u doba republike preduzimali negativne sankcije protiv muškaraca koji su tolerisali neprilično ponašanje svojih žena.⁴³ Književnici karikiraju lik supruga koji ćutke prelazi preko ženinog neverstva predstavljajući ga kao svodnika. Takva je predstava zasnovana na pretpostavci da muškarac od ženinog ne-

⁴² Manfredini 2004: 100-101.

⁴³ Treggiari 1993: 277, v. et Cic. *Rep.* 4.6.

verstva ima materijalnu korist, ali i na tendenciji da se žena koja se odaje promiskuitetu poistoveti sa prostitutkom, o čemu je već bilo reči. Muževljevo posredovanje u preljubi moglo je biti potrebno i s razloga što je *lex Voconia* (donet 165. god. pre n.e.) ženama ograničavao pravo nasleđivanja.⁴⁴

Motiv supruge svodnika uvodi Lucilije slikajući muža koji ženu primorava na odnose sa drugima: *absterge lacrimas, et divos ture precemur: consilium fassi placent, tu [ne] inpune luperis* (Marx 206-7). Ovaj je suprug dobio nadimak *Pararhenchon* (Hrkač), jer se pretvarao da spava ne bi li njegova supruge nekažnjeno činila preljubu, a proslavio se uzrečicom „Ne spavam za sve“.⁴⁵ Fraza *non omnibus dormio* s vremenom postaje poslovična, i u tom je obliku srećemo kod Cicerona: *Cipius, opinor, olim 'non omnibus dormio' sic ego non omnibus, mi Galle, servio* (Fam. 7.24.1.3-5). Plutarh spominje epizodu u kojoj se Gaba, zabavljač na Avgustovom dvoru, primetivši da se Meceni dopada njegova žena, pretvara da spava. Kada se u sobu prikrade sluga nameran da ukrade vino; razljučen, Gaba poviče: „Zar ne znaš da spavam samo za Mecenu?“ (οὐκ οἶσθ' ὅτι μόνο Μακρίνα, καθεύδω; Plut. *Amat.* 760A).

Horacije motiv supruge svodnika obrađuje na dva mesta, oba puta na originalni način. U satiri 2.3 rasipni mladić Nomentan je, istog trena kada je primio nasleđstvo, sabrao svoju besprizornu družinu ne bi li je nagradio za dotadašnje usluge. Među njima se ističe svodnik (*leno*).

Naredi zorom da dođu mu: ribar i piljar, golubar,
mešač pomada i bestidna rulja iz Etruskog kvarta,
pilićar i lakrdijaš, bagra sa pijace i sa buvljaka.
I, šta je bilo? Dođoše oni u velikom broju:
banku drži makro: sve što je moje il' njihovo,
svojim ga slobodno smatraj - pa danas il' sutra zatraži.

Edicit, piscator uti, pomarius, auceps,
unguentarius ac Tusci turba in pia vici,
cum scurris fartor, cum Velabro omne macellum
mane domum veniant. Quid tum? Venere frequentes,
verba facit leno: 'quidquid mihi, quidquid et horum
cuique domi est, id crede tuum et vel nunc pete vel cras.' (227-32).⁴⁶

44 V. Tracy (1976) koja podrobno govori o motivu supruge-svodnika u književnosti.

45 Fest. p.173.5-9: 'Non omnibus dormio' proverbium videtur natum a Cipio quodam, qui Pararhenchon dictus est, quod simularet dormientem, quo impunitius uxor eius moecharetur; eius meminit Lucilius.

46 *Vicus Tuscus* je bila ulica u Rimu, isprva naseljena Etruscima, kasnije trgovački centar i okupljalište prostitutki (v. OLD, s.v. *Tuscus*, 2); Horacije na umu ima žene koje prodaju svoje

Satiričar nastavlja priču: „pravični“ Nomentan deli nagrade „zaslužnima“: lovcu i ribaru poklanja 'po milionče', ali prvome među jednakima, svodniku, daje tri puta toliko: *tibi triplex, unde uxor media currit de nocte vocata* (224-238). Scena, intenzivirana izrazom *triplex* kulminira iznenadnim zaokretom: budući da svi okupljeni zarađuju prodajom (među okupljenima ima i prostitutki, v. n. 45), bilo bi očekivano da „robu“ kojom je podvodač pridobio naslednikovu naklonost predstavljaju prostitutke; naprotiv, reč *uxor* otkriva da je vlastita supruga ono što svodnik u prethodnim stihovima nesebično nudi na raspolaganje.

Motiv se ponovo javlja u satiri 2.5, gde Tiresija pojašnjava Odiseju da je najlakši put do sticanja bogatstva vodi preko *captatio*, lovljenja nasleđa. Prorok Odiseju predlaže da bogatom starcu bez naslednika podvede Penelopu, ne bi li tako zadobio njegovu naklonost (75-83). Ovo je jedino mesto u rimskoj književnosti gde se suprug svodnik javlja u kontekstu parodije mita. Horacije inspiriše i potonje satiričare, Juvenala (1.55-7, cf. Sen. *Contr.* 2.1.11) i Apuleja (*Apol.* 75).

Suprug koji podvodi svoju ženu predstavlja učestali detalj na portretu moralne dekadencije rimskog društva, a naročitu popularnost uživa u decenijama koje neposredno prethode i slede Avgustovoj vladavini. Pored Cicerona, Horacija i Plutarha, motivom se poigrava i Ovidije (*Am.* 2.19 i 3.4). Predstava supruga svodnika, ipak, nije isključivo književna tvorevina. Ona je zasnovana na preziru koje društvo gaji prema muževima koji tolerišu ženinu preljubu, preziru koji biva kodifikovan Avgustovim zakonodavstvom. Avgustovo zakonodavstvo je suprugu koji je pouzdano znao za ženinu preljubu (u praksi, to se moglo dokazati samo ako je ljubavnike zatekao na delu u prisustvu svedoka) nalagalo da se razvede i preljubnike preda sudu; u protivnom je mogao biti optužen za *lenocinium*, svodništvo, bez obzira na to da li je njegov postupak bio motivisan korišću.⁴⁷ Kazne za svodništvo bile su iste kao i za preljubu (*pro adulterio*).⁴⁸

U prvom veku pre nove ere preljuba je jedno od pitanja koje okupira rimsko javno mnjenje. Onovremena javnost se zanima za ugled i dostojanstvo rimske matrone i, nasuprot tome, za kategorije žena čije zavođenje ne

draži. *Velabrum* je bila rimska četvrt u kojoj se nalazila pijaca (v. OLD, s.v. *Velabrum*, 1).

⁴⁷ Tužba za podvođenje je pretila i svim saučesnicima u preljubi koji bi ljubavnicima obezbedili prostor ili primili mito da prikriju preljubu. Zakon je svim građanima branio sklapanje braka sa osuđenom ili uhvaćenom preljubnicom; muškarac koji bi se oženio takvom ženom mogao je biti optužen kao svodnik.

⁴⁸ McGinn 2004: 143; Treggiari 1993: 288-90.

krši nijedan pisani ili nepisani zakon. Na ovu se temu nadovezuje rasprava o odeći prikladnoj za pojedine grupe žena. Raspravlja se i o kaznama za brakolomce, ali i o tome kakva reakcija pristoji prevarenom suprugu. Pomenute teme nalaze odraza u Horacijevim *Satirama* pre svega na planu sadržaja, ali i u leksici njegovih kozerija (*matrona, leno*). I kada se služi motivima ustaljenim u prethodnoj književnoj tradiciji, Horacije bira one koji odgovaraju aktuelnoj stvarnosti njegovog doba i obrađuje ih na svež način. Jedini izuzetak predstavljaju teme i motivi čija je osnovna funkcija da zabave, poput seksualnog nasilja nad brakolomcem i vinjeta inspirisanih mimom.

Tema koje se Horacije ne dotiče jeste kažnjavanje preljubnice, za koju Avgustovo zakonodavstvo predviđa stroge sankcije. Njeno je kažnjavanje pre Avgusta bila stvar porodice, a kazna je mogla biti i progonstvo ili smrt. Država se retko bavila njihovim kažnjavanjem, verovatno samo kada ne bi bilo srodnika koji bi prestupnici mogli suditi. Na mešanje spolja nije se gledalo blagonaklono. Ciceron izričito osuđuje državnu intervenciju po ovom pitanju (*de rep.* 4.6). Odbivši da zadire u domen koji se nalazi pod vlašću i nadzorom drugog muškarca, Horacije na sopstveni način svedoči o mentalitetu i društvenim vrednostima svog doba, kao što njegove satire predstavljaju osobeno ogledalo onovremenog društva.

Literatura

- ABUSCH, R., 2003. Circumcision and Castration under Roman Law in the Early Empire, in: Mark, E. W. (ed.). *The covenant of circumcision: new perspectives on an ancient Jewish rite*. Boston: Brandeis UP/UP of New England, 75- 86.
- CURRAN, L. C., 1970. Nature, Convention, and Obscenity in Horace, Satires 1.2. *Arion*, 9 (2/3), 220-245.
- EDWARDS, C., 1997. Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome, in: J. P. Hallett, M. B. Skinner (eds.). *Roman Sexualities*. New Jersey/Chichester: Princeton UP, 66-98.
- GRUBBS, J. E., 2002. *Women and the Law in the Roman Empire*. London/New York: Routledge.
- MANFREDINI, A. D., 2004. Galba Negabat, in: Cairns, J. W., Watson, A., Robinson, O. F. (eds.). *Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law and Legal History*. Oxford/Portland: Hart Publishing, 93-101.
- MCGINN, T. A. J., 2003. *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford/New York: Oxford UP.
- REYNOLDS, R. W., 1946. The Adultery Mime, *The Classical Quarterly*, 40 (3/4), 77-84.
- RICHLIN, A., 1981. Approaches to the sources on adultery at Rome, *Women's Studies*, 8, 225-250.
- ROUSSELLE, A., 1996. *Porneia: On Desire nad the Body in Antiquity*. USA: Barnes & Noble.
- TRACY, V. A., 1976. The Leno-Maritus, *The Classical Journal*, 72 (1), 62-4.
- TREGGIARI, S., 1993. *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford/New York: Clarendon Press.
- WALTERS J., 1997. Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought, in: J. P. Hallett, M. B. Skinner (eds.). *Roman Sexualities*. New Jersey/Chichester: Princeton UP, 29-44.

The Status of the Women, the Punishment of the Adulterer, and the Motive of the Pimping Husband in Horace's *Satires*

Summary

In the second half of the 1st cent. BC, the status of the woman, with its symbol - the particular dress, was among main topics in the controversy over sexual offences. Sexual intercourse was illicit only if committed with respectable women; on the contrary, women that did not possess the dignity, which could be diminished with fornication (prostitutes, actresses, slaves, freedwomen), were therefore at the disposal to all. All these topics: the status, the dress, and various categories of women appear in Horace's *Satires* as well as in Augustus' laws. The legislator and the satirist are inspired by the Roman moral tradition; therefore, the treatment of these topics varies only where the legislator innovates, departing from the ancient moral code. The keyword of the controversy is *matrona*. In the literature of Augustus' times, as well as in the *lex Iulia*, *matrona* often stands for women engaged in adultery or *stuprum*; its frequent use in *Satires*, exclusively for adulteresses, indicates that the public discourse influenced Horace's writings on the lexical level as well.

The right of the cuckolded husband to revenge was another controversial topic. Adulterer could have been, as Horace testifies, killed, flogged, beaten, castrated or raped. All these punishments, besides sexual violence, are well attested in other literary and legal sources; therefore, there is a great probability that they were indeed practiced. On the other hand, rape, as punishment for adultery, appears only in satire and epigram, which indicates that such punishments were probably a product of literary fiction. A list of punishments similar to one offered by Horace appears in the compendium of Valerius Maximus, indicating that the satirist and the rhetorician might have been familiar with the same or similar compilation or handbook. Many other calamities that threaten the adulterer in *Satires* are borrowed from the mime; their main aim is to amuse the reader.

Husband could give up his right to revenge in return for the certain amount of money. Equity was legal, and practiced from Plautus times

Milena Joksimović Pajević

onwards; though, it often aroused public disdain. Literates portray husbands that accepted compensation as pimps; the motive became popular at the end of the era. This contempt was codified by Augustus' legislation, which provided that a husband, who was aware of wife's infidelity, and did not prosecute adulterers, should be charged as pimp. Such provision additionally testifies popularity of the aforementioned topic in the public discourse of that time.

Sadržaj sveske 39 (2010)

VESNA TOMOVSKA, DIVNA SOLEIL Demokritov entuzijazam	3
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Besednikov glas u rimskoj retorskoj teoriji	25
BORIS PENDELJ Dramska sredstva u Ciceronovim besedama	39
MILENA JOKSIMOVIĆ PAJEVIĆ Ugled žene, kazne za brakolomca i motiv supruge-svodnika u Horacijevim Satirama	45
IL AKKAD πρΟΟῦπιτΟς κίνδυνος. Istorija jednog sklopa	63
PRILOZI I SAOPŠTENJA	85
Tit Makcije Plaut, <i>Blizanci (Menehmi)</i> , predgovor, prevod i napomene napisala Jelena Todorović, Beograd, <i>Fedon</i> , 2009, str. 187.	87
Marko Tulije Ciceron, <i>Pisma Atiku I</i> , predgovor Marjanca Pakiž i Noel Putnik, prevod i komentar Jelena Savić, Milica Kisić i Noel Putnik, Beograd, <i>Fedon</i> , 2009.	93
Hrišćanstvo i antika Prikaz knjige dr Nenada Ristovića <i>Hrišćanstvo i antičko nasleđe: studije i članci</i>	95
Izveštaj o 13. Kongresu međunarodne organizacije <i>Fédération internationale des associations d'études classiques</i>	99
UPUTSTVA ZA AUTORE	103